

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

POLİS AKADEMİYASI

KAFEDRA: «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi»

FƏNN: «Hüquq nəzəriyyəsi - 1»

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 9. HÜQUQUN ANLAYIŞI VƏ MAHİYYƏTİ”

B A K I - 2015

MÖVZU 9: HÜQUQUN ANLAYIŞI VƏ MAHIYYƏTİ

PLAN:

GİRİŞ

1. Hüququn anlayışı və əlamətləri.
2. Hüququn funksiyaları.
3. Hüququn prinsipləri.
4. Hüququn təbiəti haqqında nəzəriyyələr.

NƏTİCƏ

Ə D Ə B İ Y Y A T:

1. V.N.Xroponyuk. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Dərs vəsaiti. Bakı, 1995-ci il.
2. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi» (V.Lazerivin redaktorluğu ilə). Dərslik. Bakı, 2003-cü il.
3. M.Məlikova. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Dərslik. Bakı, 1979-cu il.
4. M.Məlikova. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Dərslik. Bakı, 1988-ci il.
5. Dərslik. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Polis Akademiyası. Bakı, 2007-ci il.
6. A.Quliyev. «Dövlət və hüququn əsasları». Bakı, 2005-ci il.
7. Ə.Qafarzadə. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi». Bakı,
8. İ.Quliyev, İ.Məmmədov. «Hüququn mənbəyi».
9. «Hüquq ensiklopedik lüğət». Bakı, 2007-ci il.
10. «Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi» (albom-sxem). Bakı, Polis Akademiyası

GİRİŞ

Hüquq da dövlət kimi ictimai inkişafın məhsuludur. Cəmiyyət və dövlət ictimai münasibətlərin nizamlanması, ictimai qaydalara riayət olunduğu şəraitdə normal fəaliyyət göstərə bilər.

Hüquq cəmiyyətdə ictimai münasibətlərin əsas qanunverici kimi çıxış edir. İctimai həyatın təşkilində, insanların davranışının və kollektivlərin fəaliyyətinin nizamlanmasında hüquq mühüm rol oynayır. Cəmiyyətin inkişafı və elmi hüquqi fikrin yetkinliyi ilə əlaqədar olaraq hüquqa, onun mənasına, normativ nizamlaşdırma sistemində yeri və roluna baxışlar da dəyişmişdir.

Hüquq haqqında baxışlar müəyyən elmi cərəyanlar, məktəblər üzrə təsnif edilir.

Hüququn mahiyyəti ilə bağlı nəzəriyyələrdən biri olan təbii hüquq nəzəriyyəsi hesab edir ki, hüququn özündə ədalətin mütləq, dəyişməz başlanğıcı vardır, o təbii olaraq mövcuddur. Həmin nəzəriyyənin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, dövlət tərəfindən yaradılan pozitiv hüquqdan başqa, pozitiv hüquqdan yüksəkdə duran, bütün insanlar üçün ümumi olan təbii hüquq mövcuddur. Təbii hüquq nəzəriyyəsi əsaslı şəkildə C.Lokkun, T.Hobbsun, C.C. Russo və Ş.L.Monteskyenin əsərlərində işlənilib hazırlanmışdır.

Hüququn psixoloji məktəbi hüququn meydana gəlməsini və fəaliyyətini cəmiyyətin sosial-iqtisadi həyata ilə yox, şəxsiyyətin (şəxsin, qrupun) psixologiyası ilə izah edir. Hüquqa psixoloji vəziyyətin məhsulu kimi baxılır.

Hüququn tarixi məktəbi hesab edir ki, hüquq tarixi təkamülün üzvü tərkib hissəsidir. Tarixi məktəb nümayəndələrinin nöqtəyi-nəzərinə görə hüquq xalq ruhunun, xalq hüquqi inamının məhsuludur. Hüquq təbiətən meydana gəlmir.

Marksist-leninçi hüquq nəzəriyyəsi hüququn sinfi mahiyyətini - onun qanun səviyyəsinə qaldırılmış hakim sinfin iradəsi olduğunu xüsusi qeyd edir.

Hüququn tərifinə, onun təbiətini sosial hadisə kimi başa düşən sosioloji, normativist və digər yanaşmalar da mövcuddur.

Sual 1.Hüququn anlayışı və əlamətləri

Hüquq ədəbiyyatında hüquqa aşağıdakı kimi tərif geniş yayılmışdır:

Hüquq – dövlət tərəfindən müəyyən edilən və mühafizə olunan, ictimai münasibətləri tənzimləyən, ümumməcburi xarakter daşıyan davranış qaydaları məcmusudur.

Ümumiyyətlə, hüquq elmində «hüquq» anlayışı iki mənada işlədilir:

1. obyektiv hüquq və ya obyektiv mənada hüquq;
2. subyektiv hüquq və ya subyektiv mənada hüquq;

Obyektiv mənada hüquq cəmiyyətin iradəsini ifadə edən, azadlıq və ədalətlik ideyalarına əsaslanan ictimai münasibətləri nizamlayan davranış qaydaları sistemidir. Hüquq nomaları sistemində ifadə olunan ümumməcburi davranış qaydalarının məcmusu kimi hüquq obyektiv hüquqa aiddir. Bu hüquq o mənada obyektivdir ki, o, ayrı-ayrı şəxslərin iradəsindən və şüurundan asılı deyil və onlara məxsus olmur.

Subyektiv hüquq—şəxsin öz maraqlarını ödəməkdən ötrü ona verilmiş mümkün hüquqi davranış ölçüsüdür. Subyektiv hüquq və ya başqa sözlə subyektiv hüququ - konkret şəxsə məxsus olan hüquqdur. Subyektiv hüquq kimi şəxsin konkret hüquq və azadlıqları çıxış edir (yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, əmək hüququ və s.)

Subyektiv hüquq şəxsiyyətin azadlığını, bu və ya digər davranışın mümkünlüyünü, sərbəstlik və təşəbbüskarlıq göstərmək imkanını hüquqi cəhətdən təmin edir. Məsələn, hər bir Azərbaycan Respublikasının vətəndaşına məxsus olan əmək hüququ əməyə münasibətdə öz qabiliyyətindən sərbəst istifadə etmək, bu və ya digər peşəni, faliyyət sahəsini seçmək, sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və ya muzdlu işləmək imkanını ifadə edir.

Subyektiv hüquq – qanun çərçivəsində hərəkət etmək, öz davranış növünü və həddini seçmək imkanındır.

Əgər subyektiv hüquq bu və ya digər qanunauyğun davranışı seçmək imkanını ifadə edərsə, vətəndaşın üzərinə qoyulan, qanunvericiliklə müəyyən olunan və dövlət tərəfindən təmin olunan hüquqi vəzifələr zəruri davranışı nəzərdə tutur.

Belə ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 72-ci maddəsinə görə hər kəs Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına və qanunlarına riayət etməli, başqa şəxslərin hüquq və azadlıqlarını pozmamalıdır. Əgər obyektiv hüquq bu və ya başqa formada hüquq normaları kimi əks olunursa, subyektiv hüquq isə obyektiv hüquq əsasında və çərçivəsində mövcüd konkret hüquqi imkanlardır. Obyektiv mənada hüquq ictimai münasibətlərin dövlət nizamlayıcısı kimi çıxış edir.

Hüquqa dair baxışların müstəqilliyi hüququn özünəməxsus əlamətlərini ayırmağa imkan verir. İctimai münasibətlərin qeyri-hüquqi normativ nizamlayıcılarından fərqli olaraq, hüquq aşağıdakı əlamətlərlə səciyyələnir:

1. Hüquq dövlət tərəfindən rəsmi aktlarda müəyyən olunur;
2. hüquq zəruri hallarda dövlət aparatının məcburetə qüvvəsi ilə təmin olunur.

Əgər hüquq normalarının tələbləri könüllü icra olunmursa, dövlət onların həyata keçirilməsi üçün zəruri tədbirlər görür.

Başqa sözlə, hüquq normasının tələblərini pozanlara səlahiyyətli dövlət orqanları hüquqi məsuliyyət tədbirləri tətbiq edə bilər. Bununla dövlət hüquq normalarının ümumməcburiliyini təmin edir;

3. hüquq müəyyən dövlətin ərazisində yaşayan əhəlinin hamısı üçün məcburi olan normaların vahid sistemidir;

4. hüquq ümumməcburi xarakter daşıyır;

5. hüquq ictimai münasibətləri nizamlayır, insanların davranışının həddinin müəyyən edir.

Göstərilən əlamətlərə görə, hüquq şəxsiyyətin azad inkişafını, cəmiyyətdə mütəşəkkilliyi və ictimai qaydanı təmin edərək ictimai münasibətlərin dövlət nizamlayıcısı kimi çıxış edir.

Hüquq müxtəlif ictimai hadisələrlə: iqtisadi, siyasi, əxlaqi, mədəni, dini hadisələrlə qarşılıqlı əlaqədədir. Hüquq və iqtisadiyyatın, hüquq və əxlaqın, hüquq və siyasətin qarşılıqlı əlaqəsi daha mühümdür.

Hüquq sıx qarşılıqlı əlaqədə olduğu dövlətlə birlikdə inkişaf edir. Dövlət və hüquq arasında qarşılıqlı əlaqə aşağıdakılarda təzahür edir:

1. Hüquq dövlətsiz inkişaf edə və fəaliyyət göstərə bilməz, ona görə ki, dövlət elə bir siyasi mexanizmdir ki, o, hüququ ümumməcburi davranış qaydaları şəklində formalşdırır. Məhz, dövlətin müvafiq səlahiyyətli orqanlarının hüquqyaratma fəaliyyəti nəticəsində ümumməcburi davranış qaydaları (hüquq normaları) qəbul edilir.

2. Dövlət hüquq normalarının həyata keçirilməsini təmin edir, hüququ qoruyur. Hüququn dövlət mühafizəsi, dövlət məcburetə imkanları hüquq normalarını cəmiyyətdə fəaliyyət göstərən digər sosial normalardan fərqləndirir.

3. Yalnız hüququn dövlətə ehtiyacı yox, həmçinin dövlətin də hüquqa ehtiyacı var. O, hüquqa arxalanmadan normal və səmərəli fəaliyyət göstərə bilməz.

Belə ki, dövlət aparatının səmərəli fəaliyyəti qanunvericiliyin, hüququn möhkəmləndirilməsini tələb edir. Söhbət dövlət orqanları sisteminin daha əlverişli təşkilindən, onların səlahiyyət və fəaliyyətlərinin əsas istiqamətləri və prinsiplərinin müəyyən edilməsindən gedir.

Bütün bunlar dövlət orqanlarının özbaşınalığını aradan qaldıran vacib şərtləridir, cəmiyyətdə qanunçuluq reciminin elementləridir, vəzifəli şəxslərə vətəndaş arasında qarşılıqlı əlaqənin əsasıdır.

Qeyd edildiyi kimi xalqın dövlət iradəsi öz ifadəsini hüquq normalarında tapır. Dövlət bu və ya digər ictimai münasibətləri nizama salmaq üçün həddi qanunverici tərəfindən müəyyən edilən davranış qaydaları – normalar müəyyən edir. Hər bir hüquq normasında insanların hüquq və vəzifələrinə dair göstərişlər ifadə olunur, müəyyən qaydada hərəkət etmənin mümkünlüyü, müəyyən hərəkəti etmək və ya onu etməkdən çəkinmək vəzifəsi müəyyən olunur. Beləliklə, hüquq insanların davranışına təsir edir, onu insanların dövlət iradəsinə müvafiq olaraq istiqamətləndirir və bununla da ictimai münasibətlərə təsir göstərir.

Hüquq dövlət tərəfindən müəyyən edilən davranış qaydalarının mexaniki birləşdirilməsi olmayıb, daxili vəhdətdə və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan normalar sistemidir. Hüquq normalarının bu keyfiyyəti onların realizə olunması zamanı özünü büruzə verir. Belə ki, hüquq normaları bir-birindən təcrid olunmuş halda deyil, qarşılıqlı əlaqə halında realizə olunurlar.

Dövlət tərəfindən müəyyən edilən davranış qaydaları rəsmi (formal) müəyyənlik xarakteri daşıyır, yəni onlarda ifadə olunan hüquq və vəzifələr rəsmi və dəqiq formulə edilir. Elə bir qanun təsəvvür etmək çətindir ki, onun məzmunu, hədləri və bütünlükdə göstərişləri rəsmi və dəqiq müəyyən edilməmiş olsun.

Hüquq normasının rəsmi müəyyənliyi onun düzgün dərk edilməsini, dəqiq icrası və tətbiqini təmin edir, qanunun pozulmasının qarşısını alır.

Hüquq ümumi məcburi olan davranış qaydalarından ibarətdir. Dövlət davranışın dəqiq həddini müəyyən etməklə ona hüquqi qüvvə verir. Hüququn

göstərişlərinə hamı eyni qaydada riayət etməlidir. Bu o deməkdir ki, hüququn subyektləri başqa cür deyil, yalnız hüquq norması ilə müəyyən olunan qaydada hərəkət etməlidirlər. Hüququn məcöuriliyi elementi təkcə müəyən hərəkəti etməyə məcbur edən və ya müəyyən hərəkəti etməyi qadağan edən normalara aid deyildir. Bu element həmçinin səlahiyyətverici normaları və qanunla qadağan edilməyən, şəxsin öz mülahizəsinə əsasən hərəkət etməsinə yol verən dispoitiv normalara da aiddir. Belə hallarda subyekt öz arzusu ilə, lakin qanunla müəyyən edilən həddə, istədiyi davranış variantını seçə bilər.

Hüququn ümumi məcburiliyi müxtəlif vasitələrlə ideoloji, iqtisadi, hüquqi və digər vasitələrlə təmin olunur. Hüquqi vasitələr dövlətin məcburetmə qüvvəsi ilə müşayət edilir. Dövlət özünün məcburetmə qüvvəsi ilə qanunun müəyyən etdiyi hüquq və vəzifələrin keşiyində durar, hər hansı hüquqazidd hərəkətə, hüquqi qadağanetmənin pozulmasına görə dövlət məcburiyyəti tətbiqini nəzərdə tutur.

Beləliklə, hüquq – dövlətin müəyyənləşdirdiyi və ya sanksiyalaşdırdığı və onun gücü ilə qorunan, hası üçün ümumməcburi davranış qaydalarının(normaların) məcmusudur.

Sual 2.HÜQUQUN FUNKSİYALARI.

Hüququn sosial əhəmiyyəti hüququn ictimai həyatda və hər bir insanın həyatında oynadığı rolu itlə müəyyənləşir. Hüququn ictimai həyatdakı feal rolu onun funksiyalarında ifadə olunur. Hüququn funksiyaları onun ictimai münasibətlərə, insanların davranışına təsirinin əsas istiqamətləridir.

Hüquq dövlətlə ayrılmız olduğu kimi, onun funksiyaları da dövlətin funeksiyaları ilə üst-üstə düşür. Belə ki, dövlət fəaliyyətinin bütün əsas istiqamətləri hüquqi formalarda, qanunvericilik aktlarının əsasında həyata keçirilir. Yəni dövlət fəaliyyətinin əsas istiqamətlərinin xarakter və məzmunu hüquqi formalarda müəyyən edilir. Hüququn dövlətin eyni funksiyalarına müvafiq gələn iqtisadi, sosial, ekoloci və digər funksiyalarını ayırmaq olar. Digər tərəfdən isə dövlət hakimiyyətinin subyektləri üzrə hüququn qanunverici, icra və məhkəmə funksiyalarını da fərqləndirmək olar.

Artıq qeyd edildiyi kimi hüquq insanların davranışlarının ümumi tənzimləyicisi kimi çıxış edir. Məhz bu əlamətinə görə hüquq dövlətin və cəmiyyətin, təbiətin qorunmasında, əhalinin sağlamlığının təmin olunmasında, təhsilin, mədəniyyətin inkişafında və s. ümumsosial məsələləri həll etməkdə mühüm rol oynayır.

Həll etdikləri əsas vəzifələrdən asılı olaraq hüququn funksiyaları növlərə bölünə bilər. Bu zaman ictimai münasibətlərin tənzimləyicisi kimi, onun bu münasibətlər üçün hüquqi əhəmiyyətini ifadə edən əsas hüquqi qarşılıqlı təsir istiqamətləri fərqləndirilir. Müasir dövrdə istənilən inkişaf etmiş dövlətin hüquq sisteminin ən əsas vəzifəsi ictimai münasibətləri tənzimləmək, onu sosial azadlıq və ədalət çərçivəsinə salmaqdan ibarətdir. Məhz bu vəzifəni hüquq özünün nizamasalma funksiyası vasitəsilə həll edir.

Hüququn digər vacib vəzifələrindən biri mövcud ictimai münasibətləri müxtəlif xarakterli qəsdlərdən qorumaqdan ibarətdir. Bu vəzifə isə hüququn qoruyucu funksiyasının köməyi ilə həll edilir.

İndi isə hüququn nizamasalma və qoruyucu funksiyalarını ayrı-ayrılıqda təhlil edək.

1. *Hüququn nizamasalma funksiyası* – hüquqi qarşılıqlı təsirin elə bir istiqamətidir ki, cəmiyyətin inkişaf tələblərinə müvafiq olaraq ictimai münasibətlərin, onların fəaliyyəti və inkişafının dəqiq və səmərəli təşkilini təmin edir. Hüququn nizamasalma funksiyası ictimai həyatın mülki, maliyyə, ailə və s. münasibətləri sahəsində meydana çıxan müsbət təzahürləri ilə bağlıdır.

Hüququn nizamasalma funksiyası ictimai münasibətlərə aşağıdakı şəkildə qarşılıqlı təsir göstərir:

- ictimai münasibətlərin normativ- hüquqi aktlarda təsbit olunması yolu ilə. Normativ hüquqi aktlarda şəxsiyyət, onun maraq və ehtiyacları baxımından ən mühüm ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının əksəriyyəti ifadə olunur. Hüquq normaları cəmiyyətin normal fəaliyyət göstərməsinin əsasını təşkil edən münasibətləri məcburi hüquqi formaya salır. Belə ki, hüquq normalarında ayrı-ayrı dövlət orqanlarının təşkil qaydası və əslahiyyəti, vətəndaşların hüquq, azadlıq və vəzifələri təsbit olunur. Hüquq norması insanların mümkün və lazımı davranışının sərhədlərini, konkret qarşılıqlı münasibətlərdə onların daxili və zahiri azadlıqlarının dərəcəsini müəyyən edir;

- hüquq ictimai münasibətlərin mətəşəkilliyini, onların daim təkmilləşdirilməsi və inkişafının yüksək səviyyəsini təmin edir. Belə hüquqi təsir iqtisadi, dini, hərbi,

sosial quruculuq və s. sahələrdə bilavasitə ictimai münasibətlərin təşkili və tənzimlənməsində özünü göstərir.

Məhz hüquqi nizamlaşma nəticəsində ictimai münasibətlərin ölkənin bütün əhalisinin mənafeyinə cavab verən daha sabit və optimal qaydası bərqərar olur. Sabit hüquq qaydası şəraitində iqtisadiyyat əsəmrəli işləyir, qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətlərinin fəaliyyətlərində uyğunluq əldə olunur, müxtəlif ictimai və xüsusi təşkilatların fəallığı təmin olunur, insan azadlığına real təminat verilir, insanın maddi və mənəvi ehtiyacları maksimum səviyyədə ödənilir.

Mövcud münasibətlərin dəyişilməsi və təkmilləşməsi, həmçinin ictimai inkişafın konkret mərhələsində meydana çıxan yeni ictimai münasibətlərin nəzərə alınması hüququn imkanları daxilindədir.

2. *Mühafizəedici funksiya* – hüququn mühafizəedici funksiyası hüquqi qarşılıqlı təsirin elə bir istiqamətidir ki, cəmiyyət üçün müsbət münasibətlərin qorunması və mənfi münasibətlərin isə sıxışdırılıb aradan çıxarılmasını təmin edir. Mühafizəedici funksiya hüquqa zidd davranışın qarşısının alınması və aradan qaldırılmasına yönəlmişdir.

Hüququn qoruyucu qarşılıqlı təsiri aşağıdakılarda ifadə edilir:

- hüquqa zidd hərəkətlərin edilməsində qadağanların müəyyən olunması;
- hüquqa zidd hərəkətlərin edilməsinə görə hüquqi sanksiyaların müəyyən edilməsi;
- hüquqa zidd hərəkətlər törətmiş şəxsə qarşı dövlət məcburetmə tədbirlərinin bilavasitə tətbiqi.

Hüququn nizamlaşma və mühafizəedici funksiyaları ictimai münasibətlərə hüququn qarşılıqlı təsirinə əsas istiqamətləridir.

Nizamlaşma və mühafizəedici funksiyalardan başqa hüquq həmçinin, tərbiyəvi və qiymətləndirici funksiyaları da yerinə yetirir.

Hüququn tərbiyəvi funksiyası fiziki şəxslərin yüksək hüquq mədəniyyətini formalaşdırır, vətəndaşların vətənpərvərlik, humanist və beynəlmiləl ruhda tərbiyə olunmasına kömək edir.

Hüququn qiymətləndirici funksiyası isə ictimai münasibətlərin iştirakçılarının ədalətli davranışına qiymət verilməsində ifadə olunur.

Hüquqi dövlətin başlıca prinsiplərindən biri hüququn aliliyi prinsipidir. Hüququn mahiyyəti və dəyəri, onun cəmiyyətdə demokratiyanın möhkəmləndirilməsi və inkişafı, qanunçuluq reciminin bərqərar olunmasındakı rolu ilə müəyyənleşdir. Hüquq özbaşmalılıqla, hamılıqla qəbul edilmiş davranış normalarının pozulması ilə mübarizə aparmaq üçün normativ əsas yaradır. Hüquqdan kənar və hüquqdan yan keçməklə bu gün, sadəcə olaraq insanların şəxsi azadlıqlarını və təhlükəsizliyini, sahibkarlığın inkişafını təmin etmək mümkün deyil. Hüquq insanların məlum, azad davranışını ifadə edir, ümumbəşər dəyərlərin bərqərar olunmasına imkan yaradır.

Hüququn başlıca xüsusi-hüquqi funksiyaları ilə yanaşı bu funksiyalara yardımcı olan ikinci dərəcəli funksiyaları da vardır.

Hüququn aşağıdakı ikinci dərəcəli xüsusi-hüquqi funksiyaları vardır.

1. Hüququn kompensasiya funksiyası
2. Bərpaedici funksiya
3. Məhdudlaşdırıcı funksiya

Hüququn kompensasiya funksiyası—hüququn ən vacib və zəruri funksiyalarından biridir. Baxmayaraq ki, təsir dairəsi o qədər geniş deyil, həyata

keçirilməsi üçün müyyən şərtlər vardır. Bu hüququn fəaliyyətinin mühüm istiqamətidir.

Bildiyimiz kimi, hüququn əsas xüsusiyyətlərindən biri odur ki, hüquq sosial ədalət naminə pozulmuş hüquqları bərpa etmək aləti və vasitələri kimi şıxış edir. Kompensasiya funksiyasının mahiyyəti də məhz bununla bağlıdır. Bu funksiyaların əsas mənası, məqsədi hüquq pozma zamanı yaranan mənfi nəticələri aradan qaldırmaq vəzifəsinin həll edilməsindən ibarətdir. Həmin nəticələr müxtəlif əsaslara görə yarana bilər. Məsələn şəxsin hüquqazidd hərəkəti (başqa şəxsin əmlakını zədələmə, məhv etmə, korlama, fiziki şəxsin sağlamlığını pozma) bu cür əsaslara misal ola bilər. Mülki hüquqda mənfi nəticələr delikt (zərərvurma nəticəsində əmələ gələn) münasibətləri və ya əsassız varlanma münasibətləri ilə bağlı olaraq yaranır.

Delikt münasibətləri ilə yaranan mənfi nəticələr (əmlakın zədələnməsi, korlanması, xarab olması, məhv edilməsi və s.) vurulmuş zədələrin əvəzinin ödənilməsi yolu ilə, əsassız varlanma münasibətlərindən əmələ gələn nəticələr (səhvən pul, əmlak verilməsi və s.) isə qanunsuz əldə edilmiş əşyaların zərərçəkənə qaytarılması yolu ilə aradan qaldırılır. Bununla zərərçəkənin əmlak sahəsi kompensasiya edilir.

Kompensasiya etmə funksiyası mənəvi zərər sahəsində də hüquqi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, mənəvi zərər də kompensasiya edilir.

Hüququn kompensasiya funksiyası hüququn bərpaedici funksiyası ilə sıx əlaqəlidir. Bu səbəblədir ki, mütəfəkkirlər onları çox vaxt eyniləşdirir. Lakin onlar tamamilə eyni funksiyalar deyillər. Bu iki funksiya arasında fərq ilk növbədə həyata keçirilmə formalarına, metodlarına və hüquqi nəticələrinə görə fərqlənir. Onları fərqləndirmədə bu təsir istiqamətlərinin hüquqi əsasları mühüm rol oynayır, hərgah ayrı-ayrı hallarda onlar eyni səbəblərə malik olurlar, məsələn qanunsuz işdən çıxarılmada bərpaedici və kompensasiya funksiyalarının gerçəkləşdirilməsi müşahidə olunur; ilə bərpa olunma və buraxılmı ilə günlərinə görə kompensasiya verilir.

Kompensasiya və bərpaedici funksiyalar arasında fərqlər əksər vaxt mülki hüquqda meydana şıxır. Kompensasiya funksiyasının həyata keçirilməsi nəticəsində vurulmuş zərərin əvəzi ödənilir. Bərpaetmə funksiyasının yerinə yetirilməsi isə çox vaxt zərərin ödənilməsi ilə nəticələnir.

Beləliklə, Kompensasiya funksiyası hüququn müxtəlif sahələrinə təsir göstərir, o vətəndaşlar və hüquqi şəxslər arasında münasibətlərin tənzimlənməsində, habelə hüquq subyektlərinin maraqlarını ictimai münasibətlərin sabitliyinin təmin olunmasından ötrü alətdir.

Bərpaetmə funksiyası- bərpaetmə funksiyasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, onun vasitəsi ilə hüquqların pozulmasınadək mövcud olan vəziyyət bərpa edilir və bu hüquqları pozan hərəkətlərin qarşısı alınır. Bu funksiya o halda istifadə olunur ki, bir tərəf hüquqazidd hərəkətlər edir və bunun nəticəsində digər tərəfin əmlak və s. vəziyyəti deyilir. Hüquq pozuntusunun nəticəsinin aradan qaldırılması yolu ilə pozulmuş hüquq bərpa edilir. Bu zaman hüquqi vasitələrlə hüquq subyektlərinin hüquqi vəziyyətləri bərpa edilir, yenidən şəxs məhrum olduğu hüquqların sahibi olur, ona əvvəlki əmlakı qaytarılır, işdən xaric edilmişdisə ilə bərpa edilir, adı reabilitasiya olunur, ictimai qayda bərpa edilir və s. Bərpaetmə funksiyası bəzən qəbul edilmiş hüquqi aktın yaxud icra olunmuş hüquqi məzmunlu hərəkətlərin aradan qaldırılması ilə həyata keçirilir, məsələn qanunsuz tutulmuş mənzildən çıxarılma, vəzifədən çıxarılma əmrinin ləğvi, şəxsiyyətin pozulmuş hüquq və azadlıqlarının bərpasına istiqamətlənmiş normalar həm beynəlxalq hüquqi aktlarda, həm də bir çox dövlətdaxili sənədlərdə

ifadə olunurlar. Məsələn, ümumdünya insan hüquqları bəyannaməsinin 8-ci maddəsində qeyd edilir “hər bir insanın öz hüquqlarını effektiv bərpa etmək hüququ vardır”. Buna oxşar maddələr milli konstitusiyalarda da öz əksini tapmışdır.

Bərpaetmə funksiyasının şərti olaraq iradəyə, təfəkkürə və insanların davranışına hüquqi vasitələr kompleksi ilə təsir etməsinə əsaslanan anlayışla razılaşımaq olar. Digər hüquq subyektlərinin hüquqazidd fəaliyyəti hüquq subyektlərinin pozulmuş vəziyyətinin ilkin mövcud olan vəziyyəti, duruma qaytarılması da onun təyinatına aiddir. İlkin duruma qayıdış qanunazidd qərarların ləğvində, fiziki və hüquqi şəxslərin hüquqi statuslarının, pozulmuş ictimai qaydanın bərpasında və s. ifadə oluna bilər.

Məhdudlaşdırıcı funksiya — bu funksiya hüququn ictimai münasibətlərin tənzimləyicisi təyinatı ilə əlaqəlidir. Tənzimləmək təyinatı müəyyən sosial qrupların, siniflərin, şəxslərin bütün cəmiyyətin maraqlarını müvafiq davranış variantlarına göstəriş verməkdən ibarətdir. Buna görə də bir subyektiv fəaliyyətin digərinin hüququnu və maraqlarını pozmaması, cəmiyyətdə münasibətlərin daha düzgün, məntiqi formalaşması üçün hüquq müəyyən məhdudiyyətləri ictimai münasibətlərin, sosial əlaqələrin subyektləri üçün müəyyən edir. Bununla da o mühafizə funksiyasının da fəaliyyət istiqamətlərindən olan özbaşınalığın, anarxiya və qanunsuzluğun qarşısını alır. Məsələn, konstitusiya ideoloji müxtəlifliyə icazə verməklə bərabər, eyni zamanda bəzi siyasi yönümlə partiyaların yaranmasına qadağa qoyur. Məsələn, hakimiyyətin zorakı üsullarla devrilməsi və ya dəyişdirilməsinə istiqamətlənmiş fəaliyyət və məqsədlər daşıyan siyasi təşkilatların. Digər misal olaraq konstitusiyada insan hüquq və azadlıqlarına təminat verməklə yanaşı, ümumi qəbul edilmiş beynəlxalq prinsip və normalara müvafiq olaraq qeyd olunur ki, onların həyata keçirilməsi digər şəxslərin hüquq və azadlıqlarını pozmamalıdır. Yeni əsas qanun insan hüquqlarının təməl prinsiplərini tanıyaraq onlara qarşı məhdudiyyətlər irəli sürür.

Məhdudlaşdırıcı funksiya bir növ mənfi xarakterli görünsə də pozitiv sosial nəticəyə malikdir, çünki buna baxmayaraq bu funksiya vasitəsi ilə hüquq cəmiyyətdə sabitlik, ədalətlik, qanunçuluğun və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının həyatda gerçəkləşdirilməsinin mühüm aləti kimi özünü biruzə verir.

SUAL 3. HÜQUQUN PRİNSİPLƏRİ

Hüququn mahiyyətini və sosial təyinatını ifadə edən, onları konkretləşdirən kateqoriyalardan biri hüququn prinsipləridir. Hüquq onun mahiyyəti və sosial təyinatını ifadə edən müəyyən prinsiplər əsasında qurulan və fəaliyyət göstərir. Prinsiplər hüququn başlıca cəhətlərini və əsas xüsusiyyətlərini ifadə edir.

Prinsip yunan sözü olub, əsas bağlanğıc, rəhbər ideya mənasında işlədilir. Hüquq prinsiplərdə ifadə olunan bu və ya digər fikirlər öz əksini bilavasitə hüquq normalarında tapır. Hüquq normalarında əksini tapmayan, möhkəmləndirilməyən hallar hüquq prinsipləri sayıla bilməz, onlar yalnız ideyalar, elmi fikirlər hesab oluna bilər. Qanunvericilikdə təsbit olunmuş başlanğıc prinsiplərə zidd olan hər hansı bir norma təsəvvür edilə bilməz.

Hüquqi prinsiplər mühüm nəzəri və təcrübi əhəmiyyətə malikdir. Onlar hüquq normalarının, ayrı-ayrı hüquqi institutların və nəhayət, ümumilikdə hüquq sahəsinin hüquqi təbiətini dərk etməyə imkan verir, hüquqyaratma və hüquq tbiqetmə fəaliyyətinin rəhbər ideyaları kimi çıxış edirlər. Bir hüquqi kateqoriya kimi hüququn prinsiplərini hüququn funksiyalarından, məqsəd və vəzifələrindən fərqləndirmək lazımdır.

Hüququn prinsipləri ictimai həyatın obyekt qanunauyğunluqlarını hüquqi cəhətdən təsbit edən əsas başlanğıc müddəalardır.

Hüququn prinsipləri özlərində hüququn daha xarakterik cəhətlərini etiva edir, onun hüquqi təbiətini müəyyən edir. Bu prinsiplər hüquqi dövlətin, bütün dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin əsasında durur. Onları rəhbər tutaraq dövlət öz vətəndaşlarının sosial-iqtisadi, siyasi və şəxsi hüquq və azadlıqlarını təmin edir.

Hüququn prinsipləri dedikdə, hüquqi tənzimlənmənin hüquq normalarında ifadə olunan, ona görə də ümumi məcburi xarakter kəsb edən əsas ideyaları və rəhbər başlanğıcları başa düşülür. Prinsiplər özlərində hüququn nisbətən daha xarakterik cəhətlərini ehtiva edir, onun hüquqi təbiətini müəyyənləşdirir. Hüququn hər bir subyektinin vəzifəsi və borcudur ki, bu prinsiplərə əməl etsinlər. Bu prinsiplər konkret hüquqi məsələlərin həllində qanunun məcburi tələbi və göstərişi kimi çıxış edir. Ona görə ki, hüququn prinsipləri qanunvericilik qaydasında və səviyyəsində möhkəmləndirilmişdir, yəni hüquq normalarında ifadə olunmuşdur.

Hüququn prinsiplərinin əhəmiyyəti və rolu böyükdür. Hüquqi prinsiplərin birinci əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar hüququn mahiyyətinin dərinədən dərk olunmasına, hüquq normalarının düzgün təfsir edilməsinə və tətbiq olunmasına imkan verir. Hüququn prinsiplərini nəzər almadan və onlara diggər yetirmədən hüququn mənasını yaxşı başa düşmək, hüquq normaları düzgün təfsir etmək, habelə bu normaları düzgün tətbiq etmək olmaz. Ona görə ki, prinsiplər hüququn sosial yönümünü, mahiyyətini və xüsusiyyətlərini ifadə edir.

Hüququn prinsiplərinin ikinci əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, qanunvericilikdə boşluq olduğu və hüququn analogiyasını tətbiq etmək zərurəti yrandığı hallarda, həmin prinsiplər subyektin köməyinə gəlir, onlardan istifadə olunur. Belə ki, bəzi hallarda yaranmış konkret hüquqi məsələni həll etmək üçün qanunvericilikdə müvafiq hüquq norması, habelə oxşar münasibəti qaydına salan hüquq norması olmur. Bu cür vəziyyətdə hüququn analogiyasından istifadə olunur, yəni hüququn prinsipləri tətbiq edilməklə həmin hüquqi məsələni özünün həllini tapır.

Hüququn prinsipləri müəyyən hüquq sisteminə əsaslanan ictimai münasibətlərin xarakteri ilə obyektiv surətdə şərtlənir.

Hüququn prinsipləri hüquq normalarının hansı hüquq sahəsinə ail olmasından asılı olaraq növlərə bölünür. Hüquq prinsiplərinin 3 əsas qruppu mövcuddur:

- hüququn ümumi prinsipləri;
- sahələrarası prinsiplər;
- sahəvi prinsiplər.

Hüquq ədəbiyyatında həmçinin sahədaxili prinsiplər də fərqlənirdirlər:

Ümumi prinsiplər.

Bütövlükdə hüququn ən mühüm xüsusiyyətlərini, onun məzmunu və əsas cəhətlərini müəyyənləşdirən hüququn bütün sahələrinə şamil edilən əsas ideyalara və rəhbər başlanğıclara hüququn ümumi prinsipləri deyilir. Ümumi prinsiplər bütün ictimai münasibətlərin məcmusu kimi bütövlükdə hüququn ən mühüm xüsusiyyətlərini, onun məzmunu və cəhətlərini müəyyən edən əsas başlanğıclarıdır.

Onlar tənzim etdiyi ictimai münasibətlərdən, onların xarakter və xüsusiyyətlərindən asılı olmayaraq bütün hüquq normalarına nüfuz edir və hüququn bütün sahələrində eyni qüvvə ilə fəaliyyət göstərir. Bu prinsiplər hər bir hüquq sahəsinə sirayət və nüfuz edərək, həmin sahələrdə eyni dərəcədə hüquqi rol oynayır, həmin sahələri birləşdirir və bütövlükdə hüquqa aid olur. Hüququn ümumi prinsipləri hüququn bütün sahələrində eyni və bərabər qaydada hüquqi əhəmiyyət kəsb edir. Bu prinsiplər hüququn əsas prinsipləri də adlanır. Həmin prinsiplərə aiddir.

- humanizm prinsipi;
- qanun qarşısında vətəndaşların bərabərliyi Prinsipi;
- sosial azadlıq prinsipi;
- sosial ədalət prinsipi;
- hüquq və vəzifələrin vəhdəti Prinsipi;
- demokratizm Prinsipi;
- qanunçuluq Prinsipi;
- təqsirə görə məsuliyyət Prinsipi və s.

İndi isə bu prinsipləri qısa şəkildə təhlil edək.

Humanizm prinsipi – bu prinsip bütün sivilizasiyalı hüquq sistemlərinə xasdır. O, hüququn vacib, dəyərli səciyyəvi xüsusiyyətlərindən birini üzrə çıxarır. Hüquq hər bir insanın yaşamaq, sağlamlıq hüquqlarına, şəxsi azadlıq və təhlükəsizliyinə, öz şərəf və ləyaqətinin qorunması kimi digər təbii və ayrılmaz hüquq və azadlıqlarına real təminat verir və onu təsbit edir. Hüququn humanistliyi onun şəxsiyyətin toxunulmazlığına təminat verməsində ifadə olunur: məhkəmənin hökmü olmasa kimsə cinayətdə təqsirli sayıla bilməz; hər kəsin yüksək keyfiyyətli yardım almaq hüququ vardır; heç kəs insan ləyaqətini alqaldan rəftara və cəzaya məruz qala bilməz və s.

Qanun qarşısında vətəndaşların bərabərliyi prinsipi – bu prinsip «İnsan hüquqları haqqında» Ümumi Bəyannamədə, insan hüquqlarına dair beynəlxalq sazlarda, dünya ölkələrinin əksəriyyətinin konstitusiya qanunlarında təsbit olunub. Bu prinsip Milli və ya sosial mənşəyindən, dilindən, cinsindən, dinindən, siyasi və digər əqidələrindən, yaşayış yerindən, əmlak vəziyyətindən və digər hallarda asılı olmayaraq qanun qarşısında bütün vətəndaşların bərabərliyini müəyyən edir. Heç bir şəxs, əhalinin ayrı-ayrı sosial qrup və təbəqələri qanuna zidd olan üstünlük və imtiyazlardan istifadə edə bilməz.

Sosial azadlıq prinsipi - bu prinsip özündə azadlıq ideniyalarını əks etdirir və aşağıdakılarda ifadə olunur:

- əmək fəaliyyəti formasının, peşə, yaşayış yeri seçkəsində maksimum azadlıq verilməsi;
- dövlətin və xüsusi şəxslərin müxtəlif sosial xidmətlərindən istifadə etmək imkanı;
- öz əmək gəliri üzərində azad sərəncam vermək;
- ümumi sosial nemətlərin bölgüsündə iştirak etmək;
- ümumi məşsulda öz rəyini almaq hüququna malik olmaq və s.

Sosial ədalət prinsipi - bu prinsip əxlaqi – hüquqi məzmununa malikdir və o cəmiyyətdə ədalətin bərqərar olmasına xidmət edir. Sosial ədalət prinsipi istər hüquq normalarının qəbulunda, istərsə də konkret hüquqi işlərin həllində aparıcı əsasdır. (məsələn, cinayət cəzası ölçüsünün müəyyən olunmasında, təqaüdlərin məbləğinin təyin olunmasında və s.)

Hüquq və vəzifələrin vəhdəti prinsipi - bu prinsipin mahiyyəti ictimai münasibətlərin iştirakçılarının hüquq və vəzifələrinin üzvi əlaqələri və qarşılıqlı

şərtliliyində ifadə olunur. İctimai münasibətlərin faktiki forması kimi hüquq münasibətləri subyektlərin qarşılıqlı əlaqəli hüquq və vəzifələrindən ibarətdir. Hüquq və vəzifələr hüquq münasibətlərinin məzmunca müxtəlif, lakin bir-biri ilə vəhdət təşkil edən elementləridir. Onların qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri olmadan ictimai həyat sivilizasiyalı hüquqi formada mümkün deyildir. Buna görə də qeyd etmək lazımdır ki, hüquqlarsız vəzifələr, vəzifələrsiz isə hüquqlar yoxdur. Belə ki, vətəndaşların məhkəmə müdafiəsi hüququ məhkəmənin bu müdafiəni həyata keçirməsi vəzifəsi ilə təmin edilir.

Demokratizm prinsipi - bu prinsip öz ifadəsini əsasən dövlət hakimiyyət orqanlarının təşkili və fəaliyyət qaydalarını tənzim edən, şəxsiyyətin hüquqi vəziyyətini, onun dövlətlə olan qarşılıqlı münasibətinin xarakterini müəyyən edən hüquq normalarında tapır. Məsələn: Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 2-ci maddəsində deyilir: «Sərbəst və müstəqil öz müqəddəratını həll etmək və öz idarəetmə formasını müəyyən etmək Azərbaycan xalqının suveren hüququdur». Azərbaycan xalqı öz suveren hüququnu bilavasitə ümumxalq səsverməsi – referendum və ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında, sərbəst, gzlə və şəxsi səsvermə yolu ilə seçilmiş nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir.

Qanunçuluq prinsipi – bu prinsip daha ümumi xarakter daşıyır. Onun məzmunu hüququn bütün subyektləri tərəfindən hüquq normaları göstərişlərinin dəqiq və tam həyata keçirilməsi tələblərində ifadə edilir. Qanunçuluğun ən mühüm cəhəti onun ümumiliyidir. Hüquq normalarına riayət etmək tələbi eyni səviyyədə hüquqi fəaliyyət həddində olan hər kəsə aiddir.

Təqsirə görə məsuliyyət prinsipi – bu prinsipə uyğun olaraq hüquq məsuliyyəti şəxsə yalnız hüquq normalarının tələblərini qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan pozduğu halda tətbiq edilə bilər. Hüquq məsuliyyətinin əsası hüquq pozuntusudur. Hüquq pozuntusu törədən şəxs üçün hüquq məsuliyyəti ona qarşı hüquq normaları sanksiyalarının, onlarda əks olunmuş müəyyən məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqidir.

Hüququn bütün ümumi prinsipləri öz aralarında sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Onlarda cəmiyyətin sosial-iqtisadi əsas, mənəvi-əxlaqi fundamenti, habelə ümumbəşəri dəyərlər ifadə olunur.

Hüququn ümumi (əsas) prinsiplərinin əhəmiyyəti və rolu böyükdür. Dünyanın demək olar ki, əsas hüquq sistemlərinə daxil olan ölkələrin qanunvericiliyi və yaranmış hüquqi ənənə qanunda konkret hüquqi göstəriş, habelə hüquqi adət və ya presedent olmadığı hallarda, hüquq tətbiqetmə fəaliyyəti prosesində hüququn ümumi prinsiplərinə istinad edilməsinə yol verir.

Sahələrarası prinsiplər.

Sahələrarası prinsiplər odur ki, bu cür prinsiplər bir neçə yaxın hüquq sahələri üçün xarakterikdir. Bu prinsiplər bir neçə hüquq sahəsinin əsas xüsusiyyətlərini və başlıca cəhətlərini ifadə edir. Məsələn: məsuliyyətin labüdlüyü və məsuliyyətin fərdiləşdirilməsi kimi prinsiplər hər cinayət hüququ, həm də mülki hüquq üçün xarakterikdir. Şəxsiyyət toxunulmazlığı prinsipi həm mülki hüquqda, həm də cinayət-prosessual hüquqda mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məhkəmə baxışının aşkarlığı prinsipi isə həm cinayət-prosessual hüquq, həm də mülki-prosessual hüquq üçün xarakterikdir və s.

Sahəvi prinsiplər.

Ayrı-ayrı hüquq sahələrinin nisbətən daha mühüm xüsusiyyətlərini və əsas cəhətlərini, onun spesifikasını müəyyənləşdirən əsas ideyalar və ümumi müddəalar hüququn sahəvi prinsipləri adlanır.

Bu prinsiplər yalnız xüsusi müxtəlif hüquq sahələrinin mahiyyətini, hüquqi təbiətini, sosial səmtini və başlıca sahəvi xüsusiyyətlərini ifadə edir. Məsələn, mülki hüququn sahəvi (xüsusi) prinsipləri yalnız mülki hüquqda aid olub, onun spesifikasını müəyyənləşdirir. Bu prinsiplərin əhatə dairəsi kifayət qədər genişdir:

- mülki hüquq subyektlərinin bərabərliyi prinsipi;
- mülki hüquq subyektlərinin iradə azadlığı və sərbəstliyi prinsipi;
- mülki dövrüyyə iştirakçılarının əmlak müstəqilliyi prinsipi;
- mülki toxunulmazlığı prinsipi;
- pozulmuş hüquqların bərpasının təmin edilməsi prinsipi;
- müli hüquqların məhkəmə müdafiəsi prinsipi və s.

Cinayət hüquqi prinsiplər müxtəlif cinayət hüquq normalarının vahid tam sistemdə birləşməsini, daxili qarşılıqlı əlaqədə olmasını təmin edir. Aşağıdakı hüquqi prinsipləəri cinayət hüququnun prinsipləri hesab etmək olar:

1. qanunçuluq;
2. vətəndaşların qanun qarşısında bərabərliyi;
3. fərdi əmsuliyət;
4. yalnız təqsirli əmələ görə məsuliyyət;
5. məsuliyyətin labüdlüyü;
6. humanizm;
7. ədalətçilik;
8. demokratizm;
9. dövlət məcburetə tədbirlərinə qənaət prinsipi.

İnzibati hüququn prinsiplərindən danışarkən dövlət idarətmənin ümumi (soial-hüquqi) və təşkilati prinsiplərini qeyd etmək vacibdir.

Dövlət idarətməsinin ümumi prinsiplərinə daxildir:

- obyektivlik (elmilik);
- qanunçuluq və intizam;
- konkretlik (dəqiqlik);
- idarətmədə vətəndaşların iştirakı;
- effektivlik.

Dövlət idarətməsinin təşkilati prinsiplərinə isə daxildir:

- sahəvi prinsip;
- xətt prinsipi;
- ərazi prinsipi;
- funksional prinsip;
- ikili tabeçilik prinsipi;
- təkbaşçılığın və kollegiallığın uzlaşdırılması prinsipi;
- səlahiyyətlərin əsəmrəli bölüşdürülməsi prinsipi.

Sahəvi prinsiplərin məzmunu müvafiq sahəvi hüquq fənlərinin öyrənilməsi zamanı daha ətraflı nəzərdən keçiriləcək.

Sahədaxili prinsiplər – odur ki, bu prinsiplər hüququn yarım sahə və institutlarının əsas xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu prinsiplər əsasən, hüququn yarım sahələrinin və institutlarının mahiyyətini və hüquqi təbiətini açıqlayır, daha da konkretləşdirir. Məsələn, vəsiyyət azadlığı prinsipi mülki hüququn yarım sahələrindən biri olan vərəsəlik hüququnun mahiyyətini müəyyənləşdirir. Yaradıcılıq ahadlığı prinsipi isə yalnız müəlliflik hüququ institutu üçün əhəmiyyət kəsb edir. Ümumilikdə hüququn prinsipləri bütün hüquq normalarına nüfuz edərək hüquqi dövlətin bütün sisteminin özəyini təşkil edir.

Sual 4 Hüququn təbiəti haqqında nəzəriyyələr

Hüququn təbiəti haqqında müxtəlif nəzəriyyələr mövcuddur:

1. **Təbii hüquq nəzəriyyəsi** — təbii hüquq haqqında bir neçə nəzəriyyə var. Təbii hüquq haqqında biliklər hələ qədim dövrlərdən yaranmağa başlamışdır. Onu bəzən aşağıdakı dövrlərə də bölürlər:

- 1) qədim dövr;
- 2) orta dövr;
- 3) yeni dövr.

Bəzən isə bölgü belə aparılır:

- 1) Yunan təbii hüquq nəzəriyyəsi;
- 2) Roma təbii hüquq nəzəriyyəsi;
- 3) Orta əsr təbii hüquq nəzəriyyəsi;
- 4) Yeni təbii hüquq nəzəriyyəsi.

«Təbii» sözü haradan yaranıb? Həm Qərb, həm də Şərq fəlsəfəsinə görə hesab olunur ki, bütün həyat vahid qanun vasitəsilə idarə olunur. Buna hər bir xalq bir cür ad verib. Həmin qanun həm kainatdakı, həm də yer üzündəki hadisələri nizamlayır. Yunanıstanda «kosmos» sözü var idi. Bu müasir anlamı vermir. Yunanıstanda «kosmos» sözü yer üzündəki həyat mənasını vermirdi. Yunanıstanda kosmos ideal qaydanı ifadə edirdi. Ümumiyyətlə, Yunanıstanda kosmos anlayışı çox mücərrəd idi. Platon, Aristotel, Demokrit və b. filosoflar bu barədə müxtəlif cür düşündülər. Təbii hüquq da məhz kosmos anlayışının təfsiri ilə formalaşmışdır. Yunanlara görə kosmos ümumi nizam-intizamı ifadə edən bir anlayışdır. Yunanlar ilkin mərhələdə təbii hüququ həm insanlara, həm də heyvanlara aid edirdilər. Sonralar təbii hüquq Allahlarla insanlar arasındakı münasibətləri əks etdirirdi və **dike** adlanırdı. **Dike**- ilahi ədalət deməkdir. O zamankı dövrə görə təbii hüquq nəzəriyyəsinin əsas mahiyyəti bundan ibarət idi ki, insanların yaratdıqları qanunlar üzərində başqa bir qanun dayanır və bu təbii hüquqdur. O, insanlar arasındakı münasibətləri tənzimləyə bilmir. Yalnız insanların yaratdığı qanunları yoxlayır, nəzarət edir. Qanunlar təbii hüquqa zidd olmamalıdır. Təbii hüquq zaman və məkandan asılı deyil, hər yerdə eynidir. İlk dəfə insan haqlarının bərabərliyi ideyasını stoiklər və sofistlər irəli sürüb. Protoqor yazırdı: «İnsan hər şeyin ölçüsüdür». Amma bu mübahisələr Yunanıstanda başlasa da, Romada həll olundu. Romalılar Yunanlılardan fərqli olaraq hüququ 3 yerə böldülər:

- 1) **İus civile** - vətəndaşlıq hüququ → Roma insanlarına aid idi.
- 2) **İus gentium** - xalqlar hüququ → Romalı olmayanlara da aid idi.
- 3) **İus naturale** - təbii hüquq → heyvanlara aid deyildi, yalnız insanlara aid idi.

Yunanlar haqq anlayışını hüquqi mənada dərk etmirdilər. Amma bu Romalılarda oldu. Romalılarda haqq fərdi anlayış deyildi, cəmiyyətə aid olan haqq kimi başa düşülürdü. Yəni heç kəs deyə bilməzdi ki, mənim bir haqqım var, haqlıyam.

Romalılar dolaşq məsələlər qarşıya çıxanda təbii hüquqa müraciət edirdilər. Çünki təbii hüquq həm Romalılara, həm də qeyri-romalılara aid edilirdi.

Romada təbii hüquq nəzəriyyə kimi formalaşmamışdı, amma ideya var idi. Bu ideya xristianlıq qəbul olunandan sonra başlayır. «Tanrı qarşısında hamının bərabərliyi», «İnsan yalnız tanrının köləsi ola bilər» və xristianlıqdakı «qardaşlıq və bərabərlik» ideyası bu nəzəriyyənin formalaşmasına təsir göstərdi və xristian kilsəsi təbii hüququ yayan bir vasitə oldu. XII-XIII əsrlərdə mövcud olan müxtəlif sayılı ideyalar Foma Akvinski tərəfindən vahid nəzəriyyə şəklinə salındı. Foma Akvinski dövlət və hüququn yaranmasını bir neçə mərhələyə bölür:

1. **İlahi zəka** — onu heç kim dərk edə bilməz.
2. **İncildə yazılan ilahi qanun.**
3. **Təbii hüquq.**
4. **İnsanların qanunu.**

Orta əsrlərdə kilsə bu nəzəriyyəni yayırdı və bu bir neçə əsr davam etdi. Lakin sonralar kilsənin rolu azaldı və tədricən Roma kilsəsinin tabeliyindən çıxmaq meylləri gücləndi. İlk dəfə Hüqo Qrotsi dünyəvi nəzəriyyə yaratdı. Qrotsi deyirdi ki, Tanrı istəsə belə, təbii hüququ dəyişə bilməz. Qrotsi yuxarıda mərhələlərdə yerdəyişmə etdi:

1. **İlahi zəka** — onu heç kim dərk edə bilməz.
2. **Təbii hüquq.**
3. **İncildə yazılan ilahi qanun.**
4. **İnsanların qanunu.**

Bu yerdəyişmədə onun məqsədi kilsənin rolunu azaltmaq idi. O, təbii hüququ dövlətlərarası müqavilələrə də aid edirdi. Qrotsi deyirdi ki, bütün insanlar bərabərdir və onları cəmiyyətdə çətin vəziyyətə salan şəraitdir. Ona görə də şəriti təbii hüquqa uyğunlaşdırmaq lazımdır. Qanunlar təbii hüquqa zidd olmamalıdır.

Təbii hüquq nəzəriyyəsi hüquq və əxlaqı vəhdətdə götürür, hüququn əxlaqdan törənməsini dolayı yolla izah edir. XIX əsrdə təbii hüquq ideyaları inkişaf etmirdi. Amma bu əsrin sonundan başlayaraq, yenidən təbii hüquqa qayıdış başlayır. 1865-ci ildə Almaniyada «Kanta doğru geriye qayıdış» şüarı yaranır. Ştammler qeyd edirdi ki: «Təbii hüquq universal deyil, cəmiyyətdən cəmiyyətə dəyişir». Beləliklə, «məzmunu dəyişən təbii hüquq anlamı» meydana çıxmağa başladı. Yəni təbii hüquq zamana və məkana görə dəyişir. Amma bu nəzəriyyə özü müəmmalıdır, çünki bu nəzəriyyədən belə çıxır ki, bir yerdə köləlik ola bilər, bir yerdə yox və bu təbii hüquqa uyğundur. XX əsrdə baş verən proseslər — müharibə, ziddiyyətlər bu ideyaları yenidən arxa plana keçirdi. II Dünya müharibəsindən sonra təbii hüquqa maraq yenidən yarandı. XX əsrin II yarısında təbii hüquq xeyli rasionallaşdırıldı və insan haqları ideyasına transformasiya etdi.

2. **Pozitivist nəzəriyyə** — Bu nəzəriyyə pozitivizmdən törənib. Pozitivizmin və sosiologiyanın banisi Oqyust Kontdur (XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəlləri). Konta görə insan heç bir hadisənin mahiyyətini dərk edə bilməz, yalnız onun zahiri əlamətlərini təhlil edə bilər. Konta görə insana yalnız müşahidə etmək, təhlil etmək qalır. Bu ideya XIX əsrdə hüquqa da keçdi. Pozitivizm nəzəriyyəsi Fransada yaransa da, pozitivist hüquq nəzəriyyəsi İngiltərədə formalaşdı. Bu bir sıra şərtlərdən asılıdır. İngiltərə iqtisadi tənəzzül qanunvericilikdə dəyişikliklər edilməsi zərurətini yaratdı. Belə bir şəraitdə pozitivist hüquq nəzəriyyəsi yarandı. Nəzəriyyənin əsas ideyası ondan ibarət idi ki, insan hüququn mahiyyətini dərk edə bilməz. Yalnız zahiri əlamətləri dərk edə bilər. Zahiri əlamətlər isə qanunlardır. Ona görə də hüququ dövlət yaradır. Pozitivistlərin əsas mülahizələri aşağıdakılardır:

1. Hüququ dövlət yaradır.
2. Hüquq rəsmi aktlarda ifadə olunur.
3. Hüquqda dövlət məcburetməsi var.

Pozitivistlər təbii hüququ rədd edirdilər, onu əxlaq, dini normalar və s. hesab edirdilər. Pozitivistlər təbii hüququ pozitiv hüquqdan fərqləndirərkən, gözəl heykəllə eybəcər insanı müqayisə edirdilər. Deyirdilər ki, heykəl nə qədər gözəl olsa da, yenə daşdır. Amma insan nə qədər eybəcər olsa belə, insandır. Yəni təbii hüquq nə qədər yaxşı olsa da, əsas reallıqdakı qanunlardır.

İlk pozitivistlər beynəlxalq hüququ hüquq deyil siyasi əxlaq hesab edirdilər.

Hüquqi pozitivistlər hüququ heç bir aksioloci (dəyər) baxımından haqq qazanmağa ehtiyacı olmayan şübhəsiz, pozitiv fakt kimi tədqiq edirdilər. Onlar təsdiq edirdilər ki, yalnız dövlət tərəfindən yaradılan normaların cəmi olan pozitiv hüquq mövcuddur; hüquq adlandırılan başqa normalar, o cümlədən təbii hüquq olsa-olsa fəaliyyətdə olan pozitiv hüququn əxlaqi cəhətdən qiymətləndirilməsidir. Bu qiymət, onların fikrincə, subyektiv mənada müxtəlifdir və hamı üçün vacib deyil.

Hüquqi pozitivizm dövlət və hüququn mahiyyətini dərk etmək imkanını inkar edir. Hüquqi anlayışlar, prinsiplər, kateqoriyalar təfəkkürün subyektiv abstraksiyası hesab edilir. Hüquqi pozitivizm hüququ tənzim məntiqi forma hesab edirdi. Formalizm hüquqi pozitivizmin əsasını təşkil edir. Hüquq dövlət tərəfindən həmin cəmiyyətin üzvləri üçün yaradılan və hamı üçün vacib olan normaların (və yaxud qaydaların) toplusudur. Hüquqi normalar tamamilə dövlət özbaşınalığının məhsulu hesab edilirdi. Həm də normalar formal məntiqin tələblərinə uyğun gələn və qanunvericilərin mücərrəd əmrləri, normativ mülahizələri kimi başa düşülürdü. Hüquq norması faktiki olaraq qanun ilə eyniləşdirilirdi. «Hüququn hökmranlığı», «hüquqi dövlət», «dövlətin hüquq ilə özünü məhdudlaşdırması» və s. kimi anlayışlar o dövrdə geniş yayılmışdır. Belə tələblərin qanunçuluğun, demokratiyanın möhkəmlənməsi üçün mütərəqqi əhəmiyyəti olmuşdur.

3. Tarixi məktəb nəzəriyyəsi.

XVIII əsr Fransa inqilabının ideyalarına qarşı aristokratik irticanın istiqamətlərindən biri Almaniyadakı **hüquqa dair tarixi məktəbin** təlimi idi.

XVIII əsrin sonu və XIX əsrin əvvəllərində Almaniya öz iqtisadi, sosial və siyasi quruluşuna görə Qərbi Avropada ən geridə qalan ölkələrdən biri idi. Düzdür, bu dövrdə Almaniyanın bir sıra vilayətlərində kapitalist sənayesinin inkişafı müşahidə olunurdu, lakin bu inkişaf ləng və qeyri-bərabər səviyyədə nəzərə çarpırdı. Ölkənin siyasi quruluşu son dərəcə dağınıqlığı və mərkəzi hakimiyyətin zəifliyi ilə fərqlənirdi.

İdarəetmə sisteminin mürtece xarakteri daha çox Prussiyada və Avstriyada müşahidə olunurdu. Almaniyada hüquq və qanunvericilikdə də feodal xüsusiyyətləri nəzərə çarpırdı.

Alman cəmiyyətinin bütün bu həyat şəraiti mürtece təlimlərin möhkəmlənməsinə və yayılmasına təsir göstərdi. Həmin təlimlər sırasında alman idealizmi, «romantizmi», eləcə də hüquqa dair tarixi məktəbin görüşlər sistemi daha qabarıq şəkildə diqqəti cəlb edirdi.

Hüququn tarixi məktəbini yaradan bəzi alman hüquqşünasları təbii hüquq nəzəriyyəsinin tənqidi ilə çıxış etdilər. Tarixi məktəbin nümayəndələri əsaslandırıdılar ki, təbii hüquq yoxdur, məhz öz inkişaf qanunlarına malik olan, zəkadan asılı olmayan müsbət hüquq vardır. Hüququn özü xalqın tarixi irsi olduğu üçün əsassız, sübutsuz dəyişə bilməz. Hüququn əsl varlığını, mənbəyini dövlət tərəfindən dövlət tərəfindən dəlillər əsasında qəbul olunan, dəyişdirilən, ləğv edilən qanun deyil, məhz xalqın ruhunu ifadə edən qaydalar, adətlər təşkil edir.

Hüququn tarixi məktəbinin əsasını **Qettingen** universitetinin hüquq üzrə professoru **Qustav Hüqo** (1764-1844-cü illər) qoymuşdur. O, «Təbii hüquq dərslisi və ya müsbət hüququn fəlsəfəsi» adlı kitabında belə bir məsələyə cavab axtarır ki, hüquq necə yaranır və «hüquqi xurafat» mövqeyindən bildirir ki, bütün hüquq yuxarıdan tənzimləmə yolu ilə həll olunur. Hüqonun fikrincə qanun hüququn yeganə mənbəyi deyildir. Hüquq hər yerdə yalnız qanunvericilik nəticəsində deyil, qanunvericinin digər fəaliyyəti ilə də yaradılır. Belə ki, adi hüquq təşəkkül tapmışdır, Romada **pretor** hüququ yaranmışdır və s.

Hüqo «Təbii hüquq dərslisi və ya müsbət hüququn fəlsəfəsi» kitabında, eləcə dəxeyli sonralar yazdığı «Qanunlar hüquqi həqiqətin yeganə mənbəyi deyildir» adlı məqaləsində təbii hüquq nəzəriyyəsinin başlıca müəddələrini qəbul etmir. Hüqo təsdiqləyir ki, hüquq birgə inkişaf edir, dil kimi hüquq da öz-özünə, heç bir müqaviləyə və əmrə əsaslanmadan təşəkkül tapır. Bu nəzəriyyəçi ictimai müqavilə konsepsiyasının əsassızlığını bir sıra səbəblərlə izah edir. Əvvəla, belə müqavilələr heç vaxt olmayıb — bütün dövlətlər və təsisatlar digər yollarla yaranıb və dəyişilib. İkincisi, ictimai müqavilə praktiki olaraq mümkün deyildir, bir-birinə tanış olmayan milyonlarla insanlar razılığa gələ bilməzlər və təsisatlara əbədi tabe olmağı qəbul etməzlər. Üçüncüsü, təbii hüquq konsepsiyası zərərli — nə qədər ki, tabeçilik vəzifəsi müqavilənin tarixi mənsəyinin tədqiqindən asılıdır, belə halda heç bir dövlət möhkəm ola bilməz.

Hakimiyyət və hüquq müxtəlif cür yaranıb. Bunların heç bir növ müxtəlifliyi zəkaya tam uyğun gəlmir, onlar şübhəsiz qəbul olunur, lakin müvəqqəti hüquqi qanunlarla. Əlbəttə, hakimiyyət və hüquq adamların əksəriyyəti tərəfindən etiraf olunan zəkadan tamamilə kənar ola bilməz.

Hüqo yazırdı ki, hüquq münasibətləri həll etmək tələbatından yaranır. Hüquqi qayda elə şeydir ki, meydana çıxan mübahisələr üçüncü şəxs vasitəsilə həll olunur. Mübahisənin belə həlli hakimiyyətə həvalə edilir. Hüququn əlaməti məcburetmədir, lakin hüquq ancaq dövlətin yaradılması deyil. Qanunverici hakimiyyətdən asılı olmayaraq hələ qədim dövrdə adi hüquq mövcud olmuş və inkişaf etmişdir.

Hüqo hüququn yaranmasını nəinki dillə eləcə də əxlaqla, adətlə xüsusilə oyun qaydalarının təşəkkülü ilə müqayisə edir.

Oyun qaydaları (şahmat, bilyard, kart) əvvəlcədən nəzərə alınmayan hansı şəraitdə davam edirsə (praktikada tez-tez təsadüf olunan) hüquq da bu cür inkişaf edir. Oyun prosesində bu şəraitlərin müəyyən həlli üsulu yaranır və tədricən ümumi etiraf kəsb edir, bunların müəllifləri kimdir? Hamı və heç kim.

Hüquq da xalq tərəfindən yaradılan və etiraf edilən ənənələrdən təşəkkül tapır.

Hüqonun ideyalarını hüququn tarixi məktəbinin ikinci nümayəndəsi, Berlin universitetinin professoru, məşhur mülki hüquq mütəxəssisi **Fridrix Karl Savini** (1779-1861-ci illər) inkişaf etdirmişdir. Savininin XIX əsrin 40-cı illərində çapdan çıxan altı cildlik «Müasir Roma hüququnun sistemləri» əsəri onun hüquqi görüşlərinin əhatəli ifadəsidir.

Savini belə qənaətə gəlir ki, bütün xalqların hüququ onların dili, adəti və siyasi quruluşu kimi tarixən təşəkkül tapır. Xalq ruhunun məhsulu olmaq etibarilə hüquq xalqın ümumi şüurunda yaşayır. Xalqla və onun mədəniyyəti ilə bir yerdə inkişaf edən hüquq hüquqşünasların əlində xüsusi elmə çevrilir. Hüquqşünaslar tərəfindən hüququn elmi cəhətdən işlənilməsi hazırlanması qanunvericilik fəaliyyəti üçün zəruri zəmindir.

Savinidən sonra hüquqa dair tarixi məktəbin ideyalarını onun davamçısı və Berlin universitetinin kafedrasında varisi **Georg Fridrix Puxta** (1798-1846-cı illər) inkişaf etdirmişdir. Puxta özünün başlıca fikirlərini 1828-ci ildə yazdığı «Adi hüquq» adlı əsərində şərh etmişdir. Savini kimi o da təsdiqləyir ki, hüquq xalqın fəaliyyətinin, xalqın ruhunun nəticəsidir. Puxta yazırdı ki, «xalqın öxünəməxsusluğu həm onun hüququnda və eləcə də dilində və adətlərində təzahür edir». Bu hüquq nəzəriyyəçisinə görə hüquq «xalqın ümumi şüurunun», «hüquqi ünsiyyətin bütün iştirakçılarının ümumi iradəsinin» ifadəsidir. Puxta bildirirdi ki, hər cür hüququn əsasını və mənbəyini adətlər təşkil edir. Bununla yanaşı o qeyd edirdi ki, hüquqşünas alimlərin təfəkkürü hüququn inkişafına nəzərəcərpacaq dərəcədə təsir göstərir.

Puxta özünəməxsus şəkildə xalqın ruhundan doğan hüququn təbii inkişafı haqqında mülahizələr yürüdür. O, obrazlı şəkildə qeyd edirdi ki, taxıl buğdadan əmələ gəlmiş kimi, hüquq da xalq ruhundan yaranır. Hüquqi şüur həm də ailədə təşəkkül tapır, lakin şüur qeyri-müəyyənlik kəsb edir, xalqın təşəkkülü ilə, o, ön plana keçir, çünki insanlar hüququ qarşılıqlı surətdə qəbul etməklə bağlıdır, bunun sayəsində hüquqi şüur xalqa hökmranlıq edir. Xalqın hüququ pozmasına yol verməmək məqsədilə dövlət yaranmışdır.

Hüququn əsası hesab olunan adətləri daha qəti formada ifadə etmək üçün (bunu xalqın ümumi iradəsi tələb edir) qanunvericilik yaradılır. Nəticədə hüquqi müddəaları açıqlamaq məqsədilə hüquqşünaslıq meydana çıxır. Nəinki qanunvericilər, eləcə də hüquqşünaslar hüquq normaları yaratmırlar, məhz xalq ruhunun müxtəlif tərəflərinin açıqlanmasına təsir göstərirlər.

Puxta yazırdı ki, hüquq və dövlət son nəticədə xalqın iradəsi vasitəsilə (xalq ruhunun iradəsi kimi) ilahi iradədən doğur. O, xalqı ümumi mənşə, dil və yaşadığı yerlə bağlı adamların birliyi kimi qiymətləndirir. Ümumiyyətlə, Puxta da daxil olmaqla hüquqa dair tarixi məktəbin bütün nümayəndələri xüsusi hüquqa daha çox meyl edirdilər.

Hüququn tarixi məktəbini təmsil edənlər qarşılıqlı belə bir vəzifə qoymuşdular ki, xüsusi roma hüququnu mənimsəmək prosesində onu köhnəlmiş normalardan azad etmək və o dövrdə Almaniya üçün səciyyəvi olan xüsusi hüquq haqqında təsəvvürlərlə birləşdirmək lazımdır.

4) **Markсист nəzəriyyə.** Bu nəzəriyyə XIX əsrdə Almaniya formalaşdı, yaradıcıları K.Marks və F.Engelsdir. Marksizm fəlsəfəsi bir neçə fəlsəfənin sintezidir. Marksizmin nəzəri mənbələrini fransız sosializmi, ingilis siyasi-iqtisadi və klassik alman fəlsəfəsi təşkil edir. Marks tarixi məktəb nəzəriyyəsinin təsiri altında təlim alıb. O, Savinyinin şagirdi olub. Amma, Marks fəlsəfəsi onun niyyətlərinə uyğun gəlmir. Marks insanı fərd kimi deyil, icmanın, cəmiyyətin bir hissəsi kimi götürür. Marks insanı işləyən insan hesab edir. Ona görə də işləməyən insan insanlıqdan kənar olub. İnsanı insan edən istehsal münasibətləridir, onun çalışmasıdır. Marks hər şeyi iqtisadi cəhətdən izah etməyə çalışır.

Markсистçilər təbii hüququ inkar edirdilər. Marksa görə hüquq hakim sinfin qanunlaşdırılmış ifadəsidir. Marks «burcua» ifadəsini siyasiləşdirirdi.

Marksizmin başlıca müddəalarına bazis və üstqurum haqqında təlim daxildir. Bazis cəmiyyətin iqtisadi strukturudur, adamların iradəsindən asılı olmayan istehsal münasibətlərinin məcmusudur. Bazisin əsasını bu və ya digər mülkiyyət forması təşkil edir. İstehsal münasibətləri müəyyən dərəcədə məhsuldar qüvvələrin inkişafına uyğun gəlir. Hüquqi və siyasi üstqurum isə (bütövlükdə ictimai şüur formaları) bazis üzərində yüksəlir; bazislə müəyyənləşir. Dövlət və hüquq üstqurumun tərkib hissəsi olmaq etibarilə həmişə mövcud istehsal sistemində iqtisadi cəhətdən hökmranlıq edən siniflərin iradəsini və mənafeyini ifadə edir. Marks yazırdı ki, asiya, antik, feodal və burcua istehsal üsulu ictimai istehsalın antaqonist formasıdır. Sınıf mübarizə və sosial inqilab nəticəsində bir ictimai-iqtisadi formasiya digəri ilə əvəz olunur. Bu o zaman baş verir ki, daim inkişafda olan məhsuldar qüvvələr köhnə istehsal münasibətləri ilə, bazislə ziddiyyətdə, münaqişədə olur. Sosial inqilabdan sonra bütün üstqurumda böyük dəyişiklik baş verir.

Kommunist inqilabının zəruriliyini və yaxınlaşmasını əsaslandıraraq, Marks və Engels sübut etdilər ki, XIX əsrin 40-cı illərində kapitalizm artıq ictimai inkişafın ləngiməsinə səbəb oldu. İnkişaf etməkdə olan məhsuldar qüvvələrlə onun inkişafına

mane olan kapitalist istehsal münasibətləri arasındakı ziddiyyəti həll etməyə qadir olan qüvvə məhz, proletariatdır. Proletariat ümumdünya kommunist inqilabını həyata keçirməklə yeni, sinifsiz mütərəqqi cəmiyyət və siyasi hakimiyyət təşkil edir.

Marks və Engelsin dövlət və hüquqa dair görüşləri də özünəməxsusluğu ilə səciyyələnir. Onlar müasiri olduğu cəmiyyətdə dövlətin və hüququn sinfi mahiyyətini açıqlamağa xüsusi əhəmiyyət verirdilər. Bu dahi mütəfəkkirlər yazırdılar: «Müasir dövlət hakimiyyəti yalnız bütün burcuaziya sinfinin ümumi işlərini idarə edən komitədir».

Engels özünün məşhur «Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mənşəyi» adlı əsərində sübut etdi ki, dövlət cəmiyyətin iqtisadi mənafehləri zidd olan siniflərə ayrılması nəticəsində yaranmışdır və onun özü «son dərəcə hökmranlıq edən siniflərin dövlətdir və bütün hallarda zülm edilən, istismar olunan sinifləri əsarətdə saxlamaq üçün mövcud olan maşındır». Həmin əsərində Engels sinfi mahiyyətinə görə dövlətin təsnifatını verir (quldarlıq, feodal, kapitalist dövləti).

Marks və Engelsin təlimində dövlətlə yanaşı hüququn da sinfi xarakter daşması əsaslandırılır. Bu ideya daha aydın şəkildə Marks və Engelsin «Kommunist partiyasının manifesti» əsərində irəli sürülür. Həmin əsərdə burcuaziyaya müraciətlə bildirilir ki, «sizin hüququnuzun məzmunu sizin sinfin həyatının maddi şərapiti ilə müəyyən olunur».

Marks və Engelsin təlimində dövlət və hüquqa sinfi münasibət proletar kommunist inqilabı ilə bağlıdır: «Proletariat öz hökmranlığını burcuaziyanı zorakılıq vasitəsilə devirməklə əsaslandırır». Kommunist partiyasının manifestində» proletar inqilabının proqramı belə ifadə olunmuşdur: «Fəhlə inqilabının ilk addımı proletariati hakim sinfə çevirməkdən, demokratiya əldə etməkdən ibarətdir. Proletariat öz siyasi hökmranlığından bütün istehsal alətini dövlətin, başqa sözlə proletariatin əlində mərkəzləşdirmək üçün istifadə edir». Həmin əsərdə bütün istehsal üsulunda zəruri dəyişikliklər etmək üçün konkret tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur (irsi hüququn ləğvi, yüksək mütərəqqi vergi, mühacirələrin və qiyamçıların mülkiyyətinin müsadirə olunması, dövlət bankının inhisara alınması, istehsal planına tabe olmaq, sənaye ordusunun təsis edilməsi və s.).

5) **Sosioloji nəzəriyyə.** Bu nəzəriyyə XIX əsrin II yarısında formalaşdı və banisi Yevgeni Erlixdir. Əslində «sosioloji nəzəriyyə» ifadəsi çox şərtidir, çünki hər bir nəzəriyyədə sosioloji cəhətlər var.

Sosioloji nəzəriyyə XIX əsrin II yarısında olan ideyaların bir sintezidir. Sosioloji nəzəriyyə təbii hüququ (xüsusilə, onun universalist meylini, yəni zaman və məkandan asılı olmamasını) və hüquqi pozitivizmi tənqid edir. Bu nəzəriyyəyə görə hüquq qanunlarda deyil, real gerçəklikdədir. Sosioloji nəzəriyyə marksizmi də tənqid edir və hesab edir ki, hər şeyi iqtisadiyyatla bağlamaq olmaz. Sosioloji nəzəriyyə, əsasən, pozitivizmin tənqidi üzərində qurulub. Pozitivizmə görə hüququ dövlət yaradır, hüquq rəsmi sənədlərdə ifadə olunur və dövlət məcburetməsi ilə təmin olunur. Sosioloji nəzəriyyə isə deyir ki, hüquq dövlət tərəfindən yaradılmır. Erlix hüququ 2 yerə bölürdü:

- 1) cansız hüquq → qanunlarda, fərmanlarda və aktlarda ifadə olunur.
- 2) canlı hüquq → real gerçəklikdə olan hüquqdur.

Bu da mövcud və tələb olunan qaydaya bölünür. Mövcud qayda reallıqda mövcud olan, hər kəsin müşahidə edəcəyi qaydadır. Sosioloji nəzəriyyə hüququ mövcud qayda hesab edir. Sosioloji nəzəriyyədə ictimai rəy əsas götürülür. İctimai rəy qəbul edirsə, deməli hüquqdur, qəbul etmirsə, yox.

Sosioloji nəzəriyyəyə görə hüquq partikulyardır, hər bir ictimai qrupun öz hüququ var. Ona görə də sosioloji nəzəriyyə universal hüquq anlayışını qəbul etmir, partikulyalizmi qəbul edir.

5) «Mənafe hüquqşünaslığı»

Sosioloji hüquqşünaslığın yaranmasında alman alimi Rudolf fon İerinqin (1818-1892) böyük xidmətləri olmuşdur. O, dövlət və hüququn sosioloji, özünün dediyinə görə realist nəzəriyyəsini işləyib hazırlamışdır. Dövlət və hüququ İerinq başqa sosial hadisələrlə hadisələrlə sıx əlaqədə şərh edirdi.

Dövlət və hüququ da əhatə edən sosial həyat İerinqə görə «məqsəd səltənəti», insanın məqsəduyğun fəaliyyətidir. Təbiətdə səbəbiyyət qanununa deyil, məqsəduyğunluq qanununa tabedir, yəni burada məqsədsiz əməl yoxdur. İnsanın məqsəduyğun fəaliyyətinin əsasını mənafe marağı təşkil edir. Mənafe insanın müəyyən bir məqsədə nail olmağa, bu yolda müəyyən xeyir görməyə, rifaha çatmağa doğru yönəlmiş subyektiv cəhddir. Özünün maddi və mənəvi mənafeyini həyata keçirərkən fərd başqa insanlar ilə müxtəlif əlaqələrə girir. İerinqə görə sosial əlaqələr sistemi olan cəmiyyət bu yol ilə yaranır.

İerinqin fikrincə, hüquq hakimiyyətin əlavəsi, mənimsədiyi qaydadır. Hüquq gücün və hakimiyyətin düzgün yoludur. Hüquq hakimiyyətin ağıllı siyasətidir. Hakimiyyət və hüquq öz inkişafının ən ali mərhələsinə hüquqi dövlətdə çatır. Burada hakimiyyətin özünü hüquq ilə məhdudlaşdırması və idarəçilikdə konstitusiya sisteminin tətbiqi nəticəsində qanun hökmranlığı, sözün əsl mənasında qayda-qanun təmin edilir.

Yusif Rüstəmov səh: 185.

İerinqə görə hüququn yaranmasında dövlətin rolunu inkar etmək olmaz. Bu nəzəriyyə hüququn mahiyyətini mənafelərdə görür. Mənafe olmayan yerdə hüquq yoxdur. Sosioloji nəzəriyyə bütün mənafelərin hüquq olduğunu deyirdi. İerinqə görə isə hüquq mənafedir, lakin heç də bütün mənafelər hüquq deyil. Dövlət hansı mənafe tanıyarsa, rəsmiləşdirsə, bu mənafelər hüquq vasitəsilə müdafiə olunur. İerinq hüququn inkişafını mənafelərin mübarizəsində görürdü. O, hesab edirdi ki, qalib mənafe dövlət tərəfindən rəsmiləşdirilir. İerinqə görə mənafelərin hüquq vasitəsilə müdafiə olunmasını öyrənmək üçün hüququ öyrənmək lazımdır.

7) Psixoloji nəzəriyyə.

Hüquqi psixoloji konsepsiyasının yaranmasının qnoseoloji (idraki) əsasını XIX-XX əsrlərin qovuşağında psixologiyanın elm kimi təşəkkülü təşkil edir. Həmin konsepsiyasının belə zəminini eləcə də sosiologiyanın naturalizmdən və biologizmdən (**Spenser**) psixologizmə (**Q.Tard**, **V.Vundt**) keçilməsi təşkil edir. Psixoloji nəzəriyyənin fəlsəfi-metodoloji bazasına subyektiv idealizm (bihevizizm, freydizm və s.) və irrasionalizm xidmət etmişdir.

XIX-XX əsrlərin qovuşağında ictimai elm nümayəndələrinin psixoloji elmin problemlərinə marağı əhəmiyyətli dərəcədə artdı və həmin elmdə eksperimental tədqiqat metodları üstünlük təşkil edir. Nəticədə insanın psixikasını tədqiq edən böyük elmi məktəblər təşəkkül tapdı. Bu məktəblərin ideyalarının sosioloqlar və hüquqşünaslar tərəfindən dərk olunması ictimai-siyasi fikirdə yeni istiqamətin formalaşmasının başlanğıcını qoydu.

Psixoloji nəzəriyyə iradəni və ağılı, hissi və zəkani bir-birinə qarşı qoyaraq hüququn əsasını irrasional sferada - hisslərdə, instiqlərdə, dərk olunmamış impulslarda (qeyli-iradi hərəkətlərdə), emosional iradi hərəkətlərdə axtarır və bunların

zəkaya münasibətdə birinciliyi, onun üzərində üstünlüyünü əsaslandırır. Hüquqi psixoloqiya zəkani psixikanın məhsulu kimi təsvir edir.

XX əsrin birinci rübündə hüququn psixoloji nəzəriyyəsinin əsasını qoyan Lev İosifoviç Petracsitski (1867-1931-ci illər) olmuşdur. Petracsitski Peterburq universitetinin hüquq fakultəsinin profekssoru, kadetlər partiyasından I Dövlət dumasında deputat idi. Onun görüşləri daha geniş şəkildə 1907-ci ildə yazdığı «Hüquq və Dövlət nəzəriyyəsinin mənəviyyət nəzəriyyəsi ilə əlaqəsi» adlı kitabında ifadə olunmuşdur. Qeyd edək ki, Petracsitski Okyabr inqilabından sonra Polşaya getmiş və Varşava universitetinin sosioloqiya kafedrasında başçılıq etmişdir.

Psixoloqiyanın psixikaya dair ənənəvi müəyyənləşdirdiyi üç ünsürü -şüür, hiss və iradəni Petracsitski «birtərəfli hərəkətin»iki qrupuna ayırır: birtərəfli -fəal (iradə) və birtərəfli passiv (şüür və hiss). Onun fikrincə eləcə də ikitərəfli xarakter daşıyan, eyni vaxtda passiv və fəal olan psixi ünsürlərin üçüncü növü - «passiv-fəal» və ya «qavrapnılan-sövqedici» ünsür mövcuddur.

Petracsitskiyə görə emosiya insanın hərəkətlərinin, davranışının əsasını təşkil edir, onun bütün fəaliyyətini müəyyənləşdirir. O, daha çox etik emosiyaya-müəyyən hərəkətlər haqqında təsəvvürlər nəticəsində yaranan hisslərə əhəmiyyət sayılır, onlar insanın davranışına elə məcburi xarakter verir ki, bu eqoist meyllərə ziddir.

Petracsitski öz növbəsində emosiyanı iki qrupa-əxlaqi və hüquqi qruplara ayırılır.

Hüquqi emosiyalarda borc hissi hüquqi səlahiyyətlər barədə təsəvvürlərlə başqa sözlə, borcu yerinə yetirmək tələbindən istifadə edən müəyyən subyektlərin təsəvvürləri ilə müşahidə olunur. Borcla hüquqi səlahiyyət arasındakı qırılmaz əlaqə hüquqi emosiyada iddialı xüsusiyyət - atributivlik (təyinlik) təlqin edir. Hüquqi emosiya ilə bağlı olan iki şəxsdən biri digərindən müəyyən borcu yerinə yetirməyi tələb etmək hüququna malikdir. Buna uyğun olaraq Petracsitski bildirir ki, hüquq atributivlik xarakterinə malik olan etik hissdir, emosiyadır.

Petracsitski hüququn obyektiv xarakterini əsaslandırmağa istiqamətlənən hər cür cəhdləri «emosional xülya», «sadələvhlik», «uydurma» nöqtəyi-nəzər, süni quraşdırılan təfəkkür hesab edirdi. O, hüququn subyektiv idealizm mövqeyindən fərdin psixitkasının ünsürü kimi əsaslandıraraq onu irasionallaşdırır, hisslərə və emosiyaya aid edirdi.

Beləliklə, Petracsitski və onun tərəfdarları son nəticədə belə bir qənaətə gəlirlər ki, hüquq əbədidir, iqtisadiyyatdan, siniflərdən və dövlətdən asılı deyildir, cəmiyyətin, dövlətin və hüququn inkişafı psixikanın dəyişilməsi ilə şərtlənir.

Petracsitski belə bir nöqtəyi-nəzərdən çıxış edirdi ki, hüquq fərdin psixikasına əsaslanır. O, iddia edirdi ki, əgər hüquqşünas «hansı məkandasa adamlar üzərində və ya aasında, sosial mühitdə hüquqi fenomen axtarırsa səhv hərəkət edir». Petracsitski hesab edirdi ki, emosiya hüququn mənbəyi kimi səciyyəlidir.

Petracsitski öz konsepsiyasını «emosional nəzəriyyə» adlandıraraq bunu iradə və ya fərdin şüurunda kollektiv hisslər kimim anlayışlardan çıxış edən hüquqa dair digər psixoloji şərhələrlə qarşı qoyurdu.

Psixoloji nəzəriyyə hüquq sahəsini xeyli genişləndirir. Petracsitski nəzəriyyə hüquq sahəsini xeyli genişləndirir. Petracsitski hüququ iki aspektdə nəzərdən keçirir.

Birinci aspekt rəsmi və qeyri-rəsmi hüquq adlandırılır. Rəsmi hüquq dövlət hakimiyyəti tərəfindən tətbiq edilir və onun vasitəsilə müdafiə olunur. Qeyri-rəsmi hüquq isə belə əhəmiyyət kəsb etməkdən məhrumdur, lakin hər halda hüquq kimi fəaliyyət göstərir. Buradan hüquqi plyuralizm yaranır: hər bir sosial qrup dövlətdən asılı olmayan öz xüsusi hüququnu yaradır.

İkinci aspekt isə pozitiv və intuitiv (muxtar) hüquq kimi səciyyələndirilir. Pozitiv hüquq müvafiq «normativ faktları», başqa sözlə xarici mənbəyi nəzərdə tutur (kodekslər, qanunlar, adətlər və s.). Pozitiv hüquq məhz, xarici mənbəyə əsaslanır. İntuitiv hüquqda isə hər hansı cəhətdən xarici mənbəyə əsaslanmaq nəzərə çarpmır. Bu hüquq fərdlərin özünü daxili, intuitiv qiymətləndirilməsinin nəticəsidir. Buradan belə nəticə hasil olur ki, fərdlərin özü nəqədədirsə intuitiv hüquq sistem idə bir o qədərdir. Nəticədə hüquqla fərdi hüquqi şüur arasındakı fərqlər aradan qalxır.

Petracitskinin fikrincə rəsmi hüquqda zəruri islahatları nəzərdə tutmaq və eyni zamanda inqilabın qarşısını almaq üçün xüsusi tətbiqi etmə — hüququn siyasətinə ehtiyac duyulur.

Ehkamçı hüquqşünaslıqdan fərqli olaraq həmin elm hüquqi dəyərləri və bu əsasda «arzu olunan hüququ və qanunvericiliyi» işləyib hazırlamalıdır. Bu nəzəriyyəçi yeni elmin vəzifəsini burcua sosial-reformizmi mövqeyindən «insan psixikasının təkmilləşdirilməsində, onu qəsdən edilən, antisosial meyllərdən təmizləməkdə», bəşəriyyəti işıqlı və böyük ideal cəmiyyətə şüurlu istiqamətləndirməkdə görürdü.

Petracitski iddia edirdi ki, adətlərin və qanunvericiliyin inkişafı fərdi hüquqi hissələri tam sıxışdırmır. Onun fikrincə müasir dövlətlərdə rəsmi təsdiqlənmiş hüquqla yanaşı intuitiv hüququn çoxlu sistemi, məsələn, varlı təbəqələrin hüququ, meşan hüququ, kəndli, proletariat hüququ, cinayətkar təşkilatların hüququ mövcuddur. Bu mənada psixoloji nəzəriyyə hüquqi plyuralizm ideyasına yaxınlaşır, lakin həmin nəzəriyyədə sosial siniflərin və qrupların hüququ fərdiyyətçilik ruhunda açıqlanır.

Petracitskinin nəzəriyyəsinə görə untuitiv və rəsmi hüququn nisbəti hər bir ölkədə mədəniyyətin inkişaf səviyyəsindən, xalqın psixikasının vəziyyətindən asılıdır. Onun fikrincə Rusiya «əsasən intuitiv hüquq çarlığıdır». Onun tərkibinə müxtəlif inkişaf mərhələsində olan, çoxlu milli hüquqi sistemləri və dinləri ilə fərqlənən xalqlar daxildir.

Petracitski hüquq siyasətini praktiki olaraq həyata keçirmək üçün tövsiyə xarakterli ətraflı mülahizələr yürütmüşdür. Bu nəzəriyyəçi öz vəzifəsini onda görürdü ki, yeni hüquqi elmin başlıca prinsiplərini nəzərdən qaçırmaq olmaz, onun əsaslandırılması zərurətdir. Haqqında danıhdığımız görkəmli alimə bir şey daha aydın idi: dövlətin hüquqi siyasətində başlıca müddəa məcburetmə tədbirləri deyil, məhz adamların davranışına tərbiyəvi və motivləşdirici təsir mexanizmi olmalıdır. Yalnız belə mexanizmin köməyi ilə rəsmi hüquq xalq psixikasının inkişafını ümumi rifaha istiqamətləndirə bilər.

8) **Normativizm.**

Normativizmin siyasi-hüquqi kökləri XIX əsrin formal-ehkamçı hüquqşünaslığından başlanır. O, hüquqi pozitivizm tərəfindən işlənilib hazırlanan metodologiya əsasında təşəkkül tapmışdır. Normativizm müasir qərb hüquqşünaslığında yayılan sosioloji, psixoloji və ən yeni etik-fəlsəfi konsepsiyalara cavab reaksiyası kimi səciyyələnir.

Normativist məktəbin banisi və ən böyük nümayəndəsi avstriya hüquqşünası **Hans Kelzen** (1881-1973-cü illər) hesab olunur. Onun nəzəri görüşləri Avstriya-Macaristan monarxiyasının süqutundan sonrakı dövrdə formalaşmışdır. Həmin vaxt Kelzen Vyana universitetində dərslər deyirdi və birinci respublika hökumətində hüquq məsələləri üzrə məsləhətçi kimi fəal siyasi fəaliyyətlə məşğul olmuşdur. Kabinet bahçısı **K.Rennerin** tapşırığı ilə Kelzen 1920-ci il konstitusiyanın layihəsinin hazırlanmasına rəhbərlik etmişdir. həmin konstitusiya Avstriya respublikasının yaranmasını hüquqi cəhətdən təsbit etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu

konstitusiyaya bəzi dəyişikliklər edilməklə indiyə qədər əsas qanun kimi fəaliyyətdədir. Avstriyanın nasist Almaniyası tərəfindən işğalından sonra Kelzen ABŞ-a mühacirət etdi. Bu alim hüquq və dövlətin ümumi nəzəriyyəsinə, konstitusiyaya hüququna və beynəlxalq hüquqa dair xeyli sayda əsərin müəllifidir, eləcə də marksizmi təkzib etməyə bir neçə kitab həsr etmişdir. Kelzenin ən məşhur əsəri «Hüququn xalis nəzəriyyəsi» adlanır. Bu adı müəllif normativizm kimi səciyyələndirir.

Kelzen bu mövqeyə haqq qazandırmaq məqsədilə neokantçılıq fəlsəfəsinə əsaslanırdı. Neokantçılar nəzəri bilikləri iki sahə ilə məhdudlaşdırırdı. Birinci sferaya (qrupa) səbəb-nəticə əlaqələri nöqtəyi-nəzərindən təbiət hadisələrini və ictimai həyatı öyrənən təbii elmləri, tarixi, sosialogiyanı və digər elmlərə aid edirlər. İkinci sferaya — qrupa isə etikani və hüquqşünaslığı yaradan elmlər şamil olunur. Bu elmlər cəmiyyətdə normativ cəhətdən şərtlənən münasibətləri, adamların davranışının sosial tənzimlənməsinin mexanizmini və üsullarını tədqiq edirlər. Birinci qrupa daxil olan elmlərdə obyektiv səbəbiyyət, ikinci qrupa aid olanlarda isə tapşırıq (həvalə etmək) prinsipi başlıca rol oynayır¹. Bu təlimə müvafiq olaraq normativistlər hüquqşünaslığı digər bilik sahələrindən götürülmüş tədqiqatçılıq üsullarından azad etməyə çağırırdılar. Kelzen bildirirdi ki, xalis nəzəriyyə «hər hansı pozitiv hüquqi qaydanın məzmunu, beynəlxalq və ya milli hüququn tarixi, iqtisadi, əxlaqi və siyasi amillərlə şərtləndiyini inkar etmir, lakin o, hüququ daxili tərəfindən, onun spesifik normativ əhəmiyyətindən dərk etməyə səy göstərir».

Hüquq nəzəriyyəsinin təmizliyi eləcə də, onun ideoloji qiymətləndirmədən azad olunmasını nəzərdə tutur. Kelzen hüquqşünaslığın ideologiyasızlaşdırılması məsələsini ilk irəli sürənlərdən biri olmuşdur. O, təkidlə qeyd edirdi ki, hüquq və dövlət haqqında ciddi obyektiv elm yaradılmalıdır. Kelzenin fikrincə əsl elm relyativist² xarakter kəsb edir, istər-istəməz cəmiyyətdə çoxlu ideoloji sistemlərin mövcudluğunu təsdiqləyir və bunlardan birinin digərləri üzərində üstünlüyünü inkar edir. «Xalis nəzəriyyə ideoloji meyli aradan qaldırmağa cəhd edir və hüquqa haqq qazandırmaya və ya tənqid etməyə çalışmayaraq onu olduğu kimi şərh etməyə səy göstərir».

Kelzen hüququ məcburetmə qaydasında həyata keçirilən normalar məcmuu kimi müəyyənləşdirilir. Hüququn belə başa düşülməsi konsepsiyası onun digər normativ sistemlərdən, məsələn, dindən və əxlaqdan fərqləndirilməsi üçün istifadə olunur.

Kelzenin təliminə görə hüquq dövlətdən əvvəl yaranmışdır, o, hələ ibtidai icma cəmiyyətində təşəkkül tapmışdır, həm də elə bir vaxtda yaranmışdır ki, cəmiyyətdə fərdlərin məcburetmə aktlarına əməl etməsinə müəyyən hallarda yol vermirdi, digər məqamlarda isə qadağan edilirdi (məsələn, süpürüb təmizləmə aktı).

Eləcə də kollektiv təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədilə güc tətbiq olunması inhisara alınır. Nəticədə hüquqi cəmiyyət inkişaf edərək dövlətə çevrilir. Burada məcburetmə funksiyaları mərkəzləşdirilmiş qaydada, başqa sözlə, xüsusi yaradılmış hakimiyyət orqanı vasitəsilə həyata keçirilir. Belə orqanların yaradılması ilə məcburetmənin desantralizasiya³ üsulları məhz, dövlət çərçivəsində — beynəlxalq münasibətlərdə saxlanılır. Kelzen müasir hüquq dövlət hüquq qaydalarının məcmuu və desantralizasiyalı beynəlxalq hüquq kimi nəzəriyyədən keçirir.

Milli hüquqi sistemlərin öz aralarında razılaşdırılmış normaları piramida formasında ciddi iyerarxialıq zəminində (dərəcələr üzrə) yaradılır. Belə hal

nəzəriyyəçilər tərəfindən dərəcəli hüquq konsepsiyası adlandırılır. Həmin piramidanın zirvəsində konstitusiyaya normaları dayanır. Bundan sonra qanunvericilik və ya adətlər əsasında təşkil olunan «ümumi normalar» gəlir. Nəhayət, axırını dərəcəni konkret işləri həll edən məhkəmə və inzibati orqanlar tərəfindən yaradılan fərdi normalar təşkil edir. Kelzenin və onun şagirdlərinin fikincə dövlətdaxili hüquq qapalı tənzimləyici sistem kimi çıxış edir və nəticədə bir norma məcburi qaydada daha yüksək dərəcəli normaya uyğun gəlir.

NƏTİCƏ

Kelzenə görə hüquqi sistemin vəhdətinin mənbəyi başlıca norma-transendental-məntiqi anlayış (düşünmək «ehtimalı») hesab olunur. Bu anlayış bizim şüurumuza bütövlükdə bütün dövlət hüquq qaydalarını əsaslandırmaq üçün nüfuz edir. Başlıca norma dövlət tərəfindən qəbul edilmiş konstitusiyaya ilə bağlıdır. Onun məqsədi bundan ibarətdir ki, məntiqi tamamlanmış formada mövcud hüquq qaydalarının legitimliyi barədə bizdə təsəvvür yaratsın. Kelzen yazırdı: «Dövlət hüquq qaydalarının başlıca normalarına görə səmərəli hökumət fəaliyyətdə olan konstitusiyaya əsasında həqiqi ümumi və fərdi normalar yaradır ki, bunlar da mövcud dövlətin legitim hökumətidir».

Normativ təlim keçmiş formal ehkamçı konsepsiyalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Kelzen hüququ pozitivizmi sosioloji hüquqşünaslığın və fəlsəfi neokantçılığın təsəvvürləri ilə zənginləşdirməklə onun mahiyyətə dəyişilməsində mühüm rol oynamışdır.